

فصلنامه علمی - تخصصی معارف علوم اسلامی و علوم انسانی

سال سوم - زمستان ۱۴۰۲ - شماره پانزدهم - ص ۶۳-۷۴

سحر و جادو از دیدگاه قرآن

نرگس شمعی خشاب^۱

چکیده

از آنجا که بسیاری از مردم، حتی اهل علم نیز سحر را امری موهوم و پنداری خرافاتی تلقی می‌کنند، محقق تصمیم گرفته که به بیان این مسئله مهم بپردازد تا در حد توان بتواند در زدودن ابهام‌هایی که در مورد سحر و جادو در بین مردم شیوع دارند مؤثر واقع شود. سؤالاتی که ذهن محقق را به خود مشغول کرده: ۱. واقعیت سحر و جادو چیست؟ ۲. اگر سحر و جادو حقیقت دارند چه کاری باید انجام داد؟ و ... و روش جمع‌آوری این مقاله به صورت فیش برداری و کتابخانه‌ای بوده. سحر دانش عجیب و تأثیرگذاری است که از خانواده خارق‌العاده هاست و علمی است که قابل یادگیری برای همه است و یک نوع اراده و تلقین است که فرد خبیث و پلید می‌تواند این اراده را کند و کارهایی را انجام دهد که برای دیگران عجیب باشد. در نتیجه سحر و جادو حرام ولی یادگیری آن برای ابطال جایز است.

واژگان کلیدی: سحر، جادو، خارق‌العاده، کرامت، معجزه.

^۱. طلبه سطح ۳ حوزه علمیه حضرت فاطمه الزهرا (سلام‌الله‌علیها) شهر لیکک، شهرستان بهمئی، استان کهگیلویه و بویراحمد.

مقدمه

" و ان یکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارهم لما سمعوا الذکر و یقولون انه لمجنون *وما هو الا ذکر للعالمین." (قلم/۵۱، ۵۲)

ترجمه: نزدیک است کافران هنگامی که آیات قرآن را می شنوند با چشم زخم تو را از بین ببرد، و می گویند: " او دیوانه است!" در حالی که (قرآن) جز مایه بیداری برای جهانیان نیست!

سحر، جزء علوم غریبه است که یادگیری آن منجر به بروز اعمال غیر عادی از انسان می شود و علل و مبادی غیر عادی و نامحسوس دارد که در بعضی موارد مطابق با واقعیت و در موارد دیگر مخالف آن است. انجام سحر و جادوگری بر عهده اراده و قدرت روح انسان است و دایره آن در محدوده شعاع وجودی نفس پلید ساحران و کاهنان است.

مسئله سحر در بین مردم یکی از مسائل مبتلابه بوده و به خاطر اهمیت بسیاری که داشته محقق بر خود لازم دیده تا در حد توان به بیان این مسئله بپردازد تا برای مردم واضح شود.

از زمان های بسیار دور این احساس در بشر وجود داشته و او با موجودات شریر روبروست و تنها راه مقابله را جادویی و سحر می دانستند و این آیین و روش در میان ساکنان رود دجله و فرات که ۵ هزار سال قبل از میلاد مسیح زندگی می کرده اند. مقالاتی در این باره نوشته شده و پاسخ گوی نیازهای بشر در مورد سحر نبوده و نیاز است که محققان بعدی بیشتر به این مطلب توجه فرمایند، و در این زمینه مقالاتی بنویسند.

واژه شناسی

وقتی انسان به منابع مختلف مراجعه می کند تا بحث سحر و جادو را پیگیری نماید، به چند واژه برمی خورد که برخی با یکدیگر مترادف اند و برخی دیگر، متفاوت. این مترادف بودن یا متفاوت بودن واژگان گاه به وضع و استعمال لغوی برمی گردد و گاه به دیدگاه و نظر نویسندگان آن مطلب و در بعضی موارد برخی موارد واژگان

فارسی و عربی استعمال می‌شوند. به هر حال واژگانی از این قبیل: معجزه، کرامت، استجابت دعا، چشم زخم، تلقین، طلسم، سحر، جادو، کهانت، شعبده و... .

از میان این واژگان، سه واژه بسیار مهم و کلیدی است که تقریباً دیگر واژگان را در خود دارد، به همین جهت به همین سه واژه می‌پردازیم:

۱. معجزه: امر خارق‌العاده‌ای است که با اراده خداوند متعال، به غیر از راه تعلیم و تعلم، از شخص مدعی نبوت، مطابق خواست و اراده‌اش ظاهر شود و نشانه صدق ادعای وی باشد. (مصباح، ۱۳۷۷، صفحه ۲۲۰).

۲. کرامت: امر خارق‌العاده‌ای است که با اراده خداوند متعال، به غیر از راه تعلیم و تعلم، از شخص متقی و پرهیزگار، مطابق خواست و اراده است ظاهر شود. نوعاً کرامت به کارهایی که از ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و علمای وارسته دین صادر می‌شود، می‌گویند. (مصباح، ۱۳۷۷، صفحه ۲۲۱).

۳. سحر: سحر در لغت به معنای خدعه، نیرنگ، شعبده و تردستی است، گاهی نیز به معنای هر چیزی که عامل و انگیزه آن نامرئی و مرموز باشد، آمده است، و در اصطلاح به معنای هر کار و هر چیزی است که ماخذ آن، مخفی و پنهان باشد، ولی در زبان روزمره، به کارهای خارق‌العاده‌ای می‌گویند، که با استفاده از وسائل مختلف انجام می‌شود. (مکارم شیرازی، سال انتشار ۱۳۷۴، صفحه ۲۶۶).

تاریخچه سحر و جادو

سحر از زمان‌های خیلی قدیم در میان مردم رواج داشته است. ولی تاریخی دقیق برای آن در دست نیست و نیز نمی‌توان گفت چه کسی برای اولین بار جادوگری را به وجود آورد. ولی از نظر معنا و حقیقت سحر می‌توان گفت: سحر نوعی اعمال خارق‌العاده است که آثاری از خود در وجود انسان‌ها به جا می‌گذارد و گاهی یک نوع چشم‌بندی و تردستی است و گاهی تنها جنبه خیالی و روانی دارد.

از بررسی حدود ۵۱ مورد کلمه سحر و مشتقات آن در سوره‌های قرآن از قبیل طه، شعرا، یونس و اعراف و... راجع به سرگذشت پیامبران و خدا حضرت موسی (علیه السلام)، حضرت عیسی (علیه السلام) و پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) به این نتیجه می‌رسیم که سحر از نظر قرآن به دو بخش تقسیم می‌شود:

۱. آن جاکه مقصود فریفتن و تردستی و شعبده و چشم‌بندی است و حقیقتی ندارد و اثری نمی‌گذارد و چنان که در آیات ۶۶ سوره طه، ۱۱۶ سوره اعراف، وجود دارد و روشن می‌شود که سحر دارای حقیقتی نیست که بتوان در اشیاء تصرفی کند و اثری بگذارد بلکه تردستی و چشم‌بندی ساحران است که آن چنان جلوه می‌کند.

۲. از برخی از آیات قرآن استفاده می‌شود که بعضی از انواع سحر به راستی اثر می‌گذارد مانند آیه ۱۰۲ سوره بقره که می‌فرماید آن‌ها سحرهایی را فرامی‌گرفتند که میان مرد و همسرش جدایی می‌افکنند. (فیتعلمون منها ما یفرقون به بین المرء و زوجته). یا به تعبیر دیگری که در آیات ۱۰۲ و ۱۰۳ سوره بقره آمده آن‌ها چیزهایی را که یاد می‌گرفتند که به حالشان نافع نبود. (ویتعلمون ما یضرهم و لا ینفعهم). (طباطبایی، سال انتشار ۱۳۷۹، صفحه ۱۲۹).

تفاوت معجزه، کرامت و سحر

درباره فرق میان معجزه، کرامت و سحر مطالبی بیان شده و برخی از دانشمندان اسلامی با عباراتی این فرق را بیان کرده‌اند و ما چند تا از این تفاوت‌ها را بیان می‌کنیم:

فرق بین سحر و معجزه و کرامت در این است که سحر با کمک اقوال و افعال ساحر انجام می‌شود، ولی کرامت غالباً به صورت غیرمنتظره انجام می‌گیرد، معجزه هم در مقام تحدی برای پیامبر صورت می‌پذیرد. سحر از فرد فاسق ظاهر می‌شود، ولی کرامت و معجزه هرگز از فاسق ظاهر نمی‌شود.

معجزه، از فردی صادق صادر می‌شود که کار خارق‌العاده را با ادعای نبوت انجام دهد و معجزه را شاهد صدق سخنان خود بیاورد. کرامت از فردی صادق صادر می‌شود که کار خارق‌العاده را بدون ادعای نبوت انجام

دهد و این کار خارق‌العاده، دلیلی بر مقام و منزلت معنوی آن فرد شمرده می‌شود؛ مثلاً برخی از کارهایی که ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و یا برخی از علمای زاهد و پارسای دین انجام داده‌اند، معجزه و کرامت واقعیتهای دارای اثر است؛ مثلاً شتر حضرت صالح (علیه‌السلام) مدت‌ها زندگی می‌کرد، آب می‌نوشید، راه می‌رفت، خون در بدنش جریان داشت و در نهایت کشته شد. به عبارتی، این شتر با دیگر شترانی که از مادر زاده می‌شوند، هیچ‌گونه تفاوتی نداشت. یا شتری که به دستور امام حسن عسکری (علیه‌السلام) از تصویر روی دیوار پرید و فردی را مجروح کرد.

اما سحر نمی‌تواند واقعیت را تغییر دهد بلکه چند لحظه‌ای اراده ساحر بر شیء اثر می‌گذارد و آن شیء را دگرگون جلوه می‌دهد درحالی‌که به صرف برطرف شدن اراده ساحر، آن شیء به حالت اولی برمی‌گردد؛ مثلاً ساحر با اراده قوی خود، ریسمانی را به گونه مار جلوه می‌دهد اما آن مار، نمی‌تواند چیزی را بخورد یا نیش بزند و یا جریان خون در بدنش راه داشته باشد، به همین جهت، هنگامی که ساحران فرعون دیدند مار حضرت موسی (علیه‌السلام)، دیگر مارها را خورد و بلعید، به حضرت موسی (علیه‌السلام) ایمان آوردند و فهمیدند که کار موسی (علیه‌السلام) سحر نیست بلکه معجزه است.

سحر اظهار امر خارق‌العاده از فرد خبیث و پلید در انجام اعمال مخصوصی است که نیازمند یادگیری می‌باشد و از این دو نظر، از معجزه و کرامت جدا می‌شود و به زمان و مکان و شرایط خاصی اختصاص می‌یابد، درحالی‌که معجزه و کرامت به زمان و مکان خاصی بستگی ندارد. (طبرسی، ۱۳۷۴).

سحر از نظر قرآن کریم

قرآن در آیات زیادی به موارد خارق‌العاده مانند: معجزات پیامبران، کرامات انبیاء، استجاب دعا، چشم‌زخم، اثر حسادت، سحر و ... اشاره می‌کند. در مجموع، ذیل چند آیه از آیات الهی مباحث مختلف و خارق‌عادت‌ها مطرح می‌شود که برخی از مفسران و دانشمندان به واقعیت داشتن خارق‌عادت و تأثیر آن را استفاده کرده‌اند و برخی دیگر، واقعیت نداشتن و مؤثر نبودن را.

۱. " و اذا استسقا موسى لقومه فقلنا اضرب بعصاك الحجر فانفجرت منه اثنتا عشرة عينا قد علم كل اناس مشربهم كلوا واشربوا من رزق الله ولا تعثوا في الارض مفسدين "؛ ترجمه: و (به یاد آورید) زمانی را که موسی برای قوم خویش، آب طلبید، به او دستور دادیم: "عصای خود را بر سنگ بزن!" ناگاه ۱۲ چشمه آب از آن جوشید؛ آن گونه که هر یک (از طوایف دوازده گانه بنی اسرائیل) چشمه مخصوص خود را می شناختند! (و گفتیم): "از روزی های الهی بخورید و بیاشامید! و در زمین فساد نکنید!" (بقره، آیه ۶۰).

۲. "قال القوا فلما القوا ناس سحروا عين الناس واسترهبوهم وجاءوا بسحر عظيم" ترجمه: گفت: "شما بیفکنید!" و هنگامی (که وسایل سحر خود را) افکندند، مردم را چشم بندی کردند و ترساندند و سحر عظیمی پدید آوردند. (اعراف، ۱۱۶).

۳. "فلما جاءهم الحق من عندنا ان هذا سحر مبين* قال موسى تقولون للحق لما جاءكم اسحر هذا ولا يفلح الساحران؛ ترجمه: چنین بود که وقتی آن معجزه ی حق از جانب ما برایشان آمد، گفتند: بی تردید این جادویی است آشکار* موسی گفت: آیا وقتی این معجزه راستین برای شما آمد آن را افسون می خواندید؟ آیا به راستی این افسون است؟ و حال آنکه افسونگران نیک بخت نمی شود. (یونس، ۷۷ و ۷۶).

۴. "و من شر النفاثات في العقد* و من شر حاسد اذا حسد؛ ترجمه: و از شر آن ها که با افسون در گره ها می دمند (و هر تصمیمی راست می کنند)* و از شر هر حسودی هنگامی که حسد می ورزد! (به خداوند پناه می برم). (فلق، ۵ و ۴).

حقیقت سحر و اقسام و ملحقات آن

۱. حقیقت سحر

مرحوم سید در وسیله النجاه می گوید: سحر عبارت است از نوشتن یا خواندن اوراد مخصوص، یا سوزانیدن با آتش و دود کردن چیزهایی مخصوص، یا نقش کردن صورت یا دمیدن، یا گره زدن یا چند چیز را به و ضع

خاصی در جاهایی دفن کردن به طوری که در بدن یا قلب یا عقل شخص سحر شده اثر کند. مثل این که اگر غائب باشد او را حاضر کند یا این که او را خواب و بیهوش کند، یا ایجاد محبت یا دشمنی بین او و دیگری کند، مثل بستن مرد از زن و جدایی بین آنها انداختن. (دستغیب، سال انتشار ۱۳۸۸، صفحه ۸۷، جلد دوم).

۲. کهانت

کهانت، خبر دادن از امور آینده و پیش‌گویی کردن است، به گمان این که این اخبار از بعضی از طوایف جن به او رسیده است یا با گمان این که از روی مقدمات و از اسبابی که می‌شناسد از آنها امور آتیه را می‌دانند. (دستغیب، سال انتشار ۱۳۸۸، صفحه ۹۱، جلد دوم).

۳. شعبده

شعبده، نشان دادن چیزی است که حقیقت و واقعیت ندارد به وسیله سرعت حرکت به طوری که بیننده آن را در خارج می‌بیند، چنانچه آتشی در آتش گردان است وقتی به سرعت حرکت داده می‌شود چشم، یک دایره‌ای متصل آتشی می‌بیند با این که واقعاً این طور نیست و مانند کسی که سوار اتومبیل یا کشتی است خود را ساکن و زمین و دریا را متحرک می‌بیند. شعبده هم، امور غیرواقع را حقیقت نشان دادن است. (دستغیب، سال انتشار ۱۳۸۸، صفحه ۹۴).

۴. تسخیر

تسخیر، استخدام و تسخیر ملک یا جن یا ارواح بشر یا سایر حیوانات و غیره است که تمام این‌ها حرام و از اقسام سحر شمرده شده است. (دستغیب سال انتشار ۱۳۸۸، صفحه ۹۵).

۵. قیافه

قیافه، ملحق ساختن کسی را به دیگری در نسب است برخلاف آنچه شرع مقدس در اثبات نسب و الحاق یکی به دیگری قرار داده است مثل این که از روی علم قیافه شناسی حکم قطعی کند که فلانی پسر فلانی یا

برادر بهمان است، درحالی که از روی میزان شرعی پسر یا برادر او نیست. یا این که بگوید فلان کس پسر فلانی نیست، درحالی که از روی قانون شرع فرزند او است. و این قسم از قیافه‌شناسی در حکم ملحق به سحر است و به اتفاق جمیع فقها حرام است. اما آنچه که صاحب علم و قیافه و فراست، از اعضای ظاهری و باطنی شخص استکشاف امور غریب و پنهان کرده خبر می‌دهد، البته نه به طور قطع و جزم و نیز مستلزم حرام و خلاف شرعی هم نباشد جایز است. (دستغیب سال انتشار ۱۳۸۸، صفحه ۹۶).

۶. تنجیم

تنجیم خبر دادن از حوادث تکوینی، به طور قطع و جزم است. مانند خبر دادن از گرانی و ارزانی اجناس و قحطی و فراوانی و زیاد آمدن باران و کمی آن و غیر این‌ها به این قسم از علم نجوم، ملحق به سحر است. (دستغیب سال انتشار ۱۳۸۸، صفحه ۹۷).

سحر در عصر حاضر

امروز یک مسئله یک سلسله علوم وجود دارد که در گذشته ساحران با استفاده از آن‌ها برنامه‌های خود را عملی می‌ساختند.

۱. استفاده از خواص ناشناخته فیزیکی و شیمیایی اجسام. در داستان ساحران زمان موسی (علیه السلام) وجود دارد که آن‌ها با استفاده از خواص فیزیکی و شیمیایی مانند جیوه و ترکیبات آن توانستند چیزهایی به شکل مار بسازند و به حرکت درآورند. البته استفاده از خواص فیزیکی و شیمیایی اجسام هرگز ممنوع نیست، بلکه باید هر چه بیشتر از آن‌ها آگاه شد و در زندگی از آن‌ها استفاده کرد، ولی اگر از خواص مرموز آن‌ها برای اغفال و فریب مردم ناآگاه استفاده کرد، و به راه‌های غلطی سوق داده شوند یکی از مصادیق سحر محسوب خواهد شد.

۲. استفاده از خواب مغناطیسی، هیپنوتیزم، مانیه تیزم، تله پاتی (انتقال افکار از فاصله‌ای دور) و ...

البته این علوم نیز از علوم مثبتی است که می‌تواند در بسیاری از شئون زندگی مورد بهره‌برداری صحیح قرار گیرد، ولی ساحران از آن سوءاستفاده می‌کردند و برای اغفال و فریب مردم آن‌ها را بکار می‌گرفتند. اگر امروز هم کسی از آن‌ها چنین استفاده‌ای را در برابر مردم بی‌خبر کند سحر محسوب خواهد شد.

در نتیجه باید گفت که: سحر معنای وسیعی دارد. این نکته به ثبوت رسیده که نیروی اراده‌ی انسان، قدرت فراوانی دارد و هنگامی که در پرتو ریاضت‌های نفسانی قوی‌تر شود، کارش به جایی می‌رسد که در موجودات محیط خود تأثیر می‌گذارد، همان‌گونه که مرتاضان بر اثر ریاضت اقدام به کارهای خارق‌العاده می‌کنند.

باید توجه داشت که ریاضت‌ها گاهی مشروع است و گاهی نامشروع. ریاضت‌های مشروع در نفوس پاک نیروی سازنده ایجاد نیز ایجاد می‌کند، و ریاضت‌های نامشروع نیروهای شیطانی، و هر دو ممکن است منشأ خارق‌عادات گردد چه در اولی مثبت و سازنده و در دومی مخرب است.

حکم سحر در اسلام

مرحوم فخر المحققین در کتاب "ایضاح" ادعا کرده‌است؛ حرمت سحر و جادو از ضروریات دین اسلام است و هر که جادو را حلال بداند کافر است. (طبرسی، ۱۳۷۹)

شیخ انصاری در کتاب "مکاسب محرمة" گفته‌است: هر چند ما مطمئن به اجماع علما در این خصوص نیستیم ولی ادعای ضروری دین از چیزهایی است که ما مطمئن به حرمت این عمل می‌شویم و علما در همه اعصار بر حرمت جادو و جادوگری اتفاق داشته‌اند. (عبدالباقی، ۱۴۰۸ق).

اما آیا این که به طور مطلق حرام است یا بعضی جاها استثنا شده؛ ظاهراً آن‌گونه سحر برای مقاصد درست به کار گرفته می‌شود مانند فتح سرزمین کفر یا بقای امارت و ... و به خصوص باطل کردن سحر با سحر، جایز می‌باشد.

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی در تفسیر نمونه آورده‌اند: سحر در اسلام ممنوع و از گناهان کبیره است؛ چراکه در بسیاری از موارد، باعث گمراه ساختن مردم و تحریف حقایق و متزلزل ساختن پایه عقاید افراد ساده ذهن

می‌شود، البته این حکم مانند بسیاری از احکام دیگر موارد استثناء نیز دارد؛ از جمله فراگرفتن سحر برای ابطال آن و یا برای از بین بردن اثر آن در مورد کسانی که از آن آسیب‌دیده‌اند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲).

ابطال سحر

یادگیری سحر به جهت ابطال سحر مجاز است، همانند پزشکی که با علل بیماری‌ها آشنا می‌شود تا بتواند با آن مبارزه کند. هاروت و ماروت نیز سحر را به جهت ابطال سحر به مردم می‌آموختند.

آثار مخرب سحر

سحر دارای تأثیرات مخربی است و می‌توان با استفاده از آن، بین زن و شوهر جدایی افکند، البته این تأثیر به صورت عام نیست؛ بلکه در مواردی است که اذن خداوند بر تأثیر باشد. (مثلاً فرد دارای اعمال بدی است که سحر به عنوان مجازات روی او تأثیر می‌گذارد).

علوم مضر

فراگیری و آموزش بعضی از دانش‌ها برای انسان خسارت‌بار است و نه تنها موجب خسارت در دنیا است (مایضرم)؛ بلکه موجب محروم شدن انسان از موهبت‌های اخروی است.

تخصص و تعهد

تخصص اگر با دین و اخلاق و تعهد همراه نباشد؛ نتایج خسارت‌باری را در پی خواهد داشت. (مکارم شیرازی، صفحه ۴۶).

هاروت و ماروت زمانی که به مردم دانش سحر را برای ابطال آن می‌آموختند، این مهم را یادآور شدند که "انما نحن فتنه فلا تکفر؛ ما وسیله‌ی آزمایش هستیم، پس کفر نوز"؛ یعنی مراقب باشید که دانش را در طریق خیر و سعادت خود و دیگران بکار گیرید؛ نه این که آن را ابزاری برای ضرر به دیگران و استفاده‌های ناروا قرار دهید. (مکارم شیرازی صفحه ۴۷).

نتیجه‌گیری

سحر و جادو از بدترین پدیده‌های روحی است که به هر صورتی درآید، با کفر همراه است، چنان که اگر با انحراف فکری و الحاد عقیدتی همراه باشد، اما اگر کسی در مقام عقیده موحد و از اعتقاد به تأثیر استقلال‌ی آن میرا بود ولی در مقام عمل به کارگرفت، مبتلا به کفر عملی، یعنی معصیت بزرگ شده‌است. نه از آن جهت که به دیگری ضرر می‌رساند و اصرار به غیرمعصیت است، بلکه خود سحر، خواه اثر بکند یا نکند، معصیت بزرگی است. به هر تقدیر، شیاطین با تعلیم و تعلم سحر، در اعتقاد و عمل ما گفر می‌ورزند. زیرا قرآن کریم افزون بر اثبات کفر برای شیاطین، منشأ کفر آنان را تعلیم سحر معرفی می‌کند، بنابراین، سحر سبب کفر است: "ولکن نه الشیاطین کفروا یعلمون الناس السحر...." ولی شیاطین کافر شدند درحالی که به مردم سحر یاد می‌دادند". (بقره، ۱۰۲) بر همین اساس این آیه از ادله حرمت سحر و یکی از اسباب کفر، از نظر فقهاست. درهرحال سحر چیزی نیست که وجود آن را بتوان انکار کرد یا به خرافات نسبت داد چه در گذشته و چه در امروز.

مقالاتی در این باره نوشته شده و پاسخ‌گویی نیازهای بشر در مورد سحر نبوده و نیاز است محققان بعدی بیشتر به این مطلب توجه بفرمایند، و در این زمینه مقالاتی بنویسند.

فهرست منابع و مآخذ

* قرآن

۱. دستغیب، عبدالحسین، ۱۳۸۸، گناهان کبیره، مشهد، هاتف، چاپ اول.
۲. راغب اصفهانی، حسین، ۱۴۱۲ق، مفردات الفاظ قرآن.
۳. طبرسی، امین اسلام ابوعلی فضل بن حسن، ۱۳۷۹ش، تفسیر جوامع الجامع، ترجمه محمدعلی روحانی خراسانی، قم، اسماعیلیان.
۴. همان، ۱۳۷۴ش، تفسیر جوامع الجامع، ترجمه احمد امیر شادمهری، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۵. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۶. عبدالباقی، محمدفواد، ۱۴۰۸ق، المعجم مفهرس الالفاظ القرآن کریم، چاپ دوم.
۷. کلینی، یعقوب بن اسحاق، ۱۳۷۵ش، اصول کافی، دار الکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
۸. مصباح، محمدتقی، ۱۳۷۷، آموزش عقاید، قم، ناشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۹. مکارم و همکاران، ناصر، ۱۳۷۴ش، تفسیر نمونه، تهران، چاپ سی و دوم.